УДК 82.09

И.Л. Данилова

ФӘНГӘ ФИДАКЯР ХЕЗМӘТ
(галим Й.Г. Нигъмәтуллинаның тууына 95 ел тулу уңаеннан)

В данной статье показан огромный вклад в науку, особенно в филологию и культурологию, заслуженного профессора КФУ, заслуженного деятеля науки ТАССР и РСФСР Ю.Г. Нигматуллиной. В её трудах разработаны теоретические и методологические основы системного комплексного изучения художественного творчества, прогнозирования художественной культуры и синэргетического подхода к изучению «срединной культуры». Прослежено последовательное развитие её теории стохастических процессов в разных изучаемых явлениях от литературного произведения до диалога культур в рамках цивилизационных изменений. Большого внимания заслуживают её теория диалогических отношений и функциональных связей в процессе развития культуры, а также отношения типов культур и цивилизаций в истории культуры.

Ключевые слова: методология литературоведения и культурологии, системное комплексное изучение художественного творчества, диалогические и функциональные отношения в культуре, типы культуры и типы цивилизаций, синергетический подход в литературоведении, прогнозирование литературы и искусства, стохастические процессы в культуре, «срединная культура» как гармонизирующий фактор.

This article shows the great contribution to science, especially to philology and cultural studies, by Honored Professor of KFU, Honored Scientist of the TASSR and RSFSR Yu.G. Nigmatullina. Her works developed the theoretical and methodological basis for a systemic comprehensive study of artistical creativity, forecasting artistical culture and a synergetic approach to the study of the «middle culture». The consistent development of her theory of stochastic processes in various studied phenomena from a literary work to the dialogue of cultures within the framework of civilizational changes is traced. Her theory of dialogic relationships and functional connections in the process of cultural development, as well as the relationship between types of cultures and civilizations in the history of culture, deserves great attention.

Keywords: methodology of literary analysis and cultural studies, systematic comprehensive study of artistic creativity, dialogic and functional relationships in culture, types of culture and types of civilizations, synergetic approach in literary criticism, forecasting literature and art, stochastic processes in culture, «middle culture» as a harmonizing factor.

Быел бөек галим, филолог һәм культуролог, КФУның атказанган профессоры, ТАССРның һәм РСФСРның атказанган фән эшлеклесе Й.Г. Нигъмәтуллинаның тууына 95 ел тула. Ул сәнгати иҗатны системалы һәм комплекслы өйрәнү, сәнгати мәдәният үсешенә прогноз бирү һәм «урта мәдәният» процессларын өйрәнүгә синергетик якын килү методологиясен булдырды.

Йолдыз Галимҗан кызы шәхес буларак фәннең асылына төшенүдә, сәнгать һәм мәдәният кыйммәтләрен танып белүдә бөтен күңелен салып эшләде, аларның хәзерге заман белән бәйләнешләрен, шулай ук тарихи перспективада киләчәккә хәрәкәтен тирәнтен аңлап эш итте. Шуңа күрә башка тикшерүчеләр күрмәгән (бәлки күргән), әмма кызыклы итеп аңлата алмаган күренешләр аның өчен аермачык күренде. Гайре табигый эрудициягә ия булуы, дөньяга карашының гаҗәеп киңлеге һәм югарыдан бирелгән иҗат ялкыны аңа гуманитар фәннәр өлкәсендә акрынлап яңа горизонтлар ачарга мөмкинлек бирде.

Әгәр дә хәзер без ул теоретик һәм методологик яктан эшләп калдырган һәм формалаштырган проблемаларны эзлекле рәвештә санап чыксак, шулай ук ирешелгән практик нәтиҗәләрне дә исәпкә алсак, сәнгати һәм мәдәни процессларның универсаль кануннарын тирәнтенрәк аңлый башларбыз. Ул бу юлны ачык күргән, үзенең шәкертләрен һәм дәвамчыларын шул юлдан алып барган.

«Национальное своеобразие эстетического идеала» дип исемләнгән докторлык диссертациясе аның бөтен фәнни эшчәнлегенең чишмә башы һәм башлангычы булып тора. Бу хезмәттә сәнгати иҗатта гамәлгә ашырылган универсаль модель буларак эстетик идеалны системалы һәм процессуаль өйрәнү проблемасы ачык һәм кыю итеп куелган. Бу модельнең эчтәлеге һәм функцияләре милли чынбарлык һәм сәнгатькярнең иҗади йөзе, милли яшәешнең гомумкешелек эчтәлеге һәм кешенең индивидуаль фикерләү үзенчәлекләре белән билгеләнә [Нигматуллина, 1970]. «Эстетический идеал, формируясь, воздействует на художественное мышление писателя, воздействуя, формируется вновь и вновь в каждом творческом акте создания художественного произведения, сохраняя, однако, свою структуру», – дип яза Й.Г. Нигматуллина [Нигматуллина, 1971, с. 3]. Бу хезмәтендә Йолдыз Галимҗан кызы тикшерену предметын үсештә үзенчәлекле, күпкырлы итеп күрү принципларын ачкан. Алар аның үзе һәм эшен дәвам итүче галимнәр тарафыннан уртак коллектив хезмәтләрдә алга таба да кулланылыш тапкан.

1970 елларда әдәбият, сәнгать һәм сәнгати иҗат комплекслы өйрәнелә башлады. Нәтиҗәдә, «өйрәнү объектының, әйтик, әдәбиятта синкретизм күренешләре, сәнгатьләрнең үзара бәйләнеше һәм синтезының структур яктан катлаулы булуын» аңлый башладык [Нигматуллина, 1980, с. 5]. Аларны өйрәнүнең философия, системалар теориясе, кибернетика, психология, сәнгать белеме ысулларын синтезлауга нигезләнгән комплекслы методологиясен булдырырга кирәк иде. Методлар синтезы системалы методологиягә, фәнни дисциплиналар иерархиясен аңлауга таяна.

1979 елның апрелендә Казан университеты каршында СССР Фәннәр академиясе комиссиясенең Казан базасы төркеме расланды, аңа КДУ, СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы, КАИ (СКБ «Прометей»), КДПИ, Мәдәният институты фәнни хезмәткәрләре,

укытучылары һәм аспирантлары, шулай ук язучылар һәм тәнкыйтьчеләр (барлыгы 40 ка якын кеше) керде. Профессор Й.Г. Нигъмәтуллина әлеге фәнни берләшмәнең җитәкчесе иде. СССРда гуманитар фәнне үстерү, тарихи перспективада глобаль проблемаларны хәл итү өчен әлеге юнәлешнең масштаблылыгын һәм зарурилыгын ассызыклау таләп ителде.

СССР Фәннәр академиясенең Дөнья мәдәнияте тарихы буенча фәнни советы басмалары да комплекслы методологияне үстерүнең актуальлеген раслый [Содружество наук..., 1968; Психология процессов..., 1980; Художественное творчество..., 1983]. Ул вакытта, комплекслылык дигәндә, философлар, тарихчылар, әдәбиятчылар, психологлар, лингвистларның тырышлыкларын берләштерү күздә тотылды. Әмма Й.Г. Нигъмәтуллина уртак эшкә математикларны, физикларны, социологларны, шулай ук системалар теориясе буенча белгечләрне һәм кибернетикларны да җәлеп итте. Шуңа күрә аның җитәкчелегендәге Казан юнәлеше әдәбият үсешенә прогноз бирү проблемаларын синергетиканы эшкә җигеп [Нигматуллина, 1984; 1988; 1990; 2008], ә аннары «урта мәдәният»не структур һәм процессуаль аспектларда тикшерү аша сәнгати мәдәнияттәге катлаулы процессларны өйрәнүгә [Нигматуллина, 2008; 2011; 2013; 2019] көчеп, зур нәтиҗәләргә ирешә.

Ул тәкъдим иткән анализ методологиясе сәнгать үсеше закончалыкларын һәм детальләрен ихтимал тотылган модельләштерү нигезендә мәдәни процессның гомум хәрәкәте контекстында өйрәнергә мөмкинлек бирә [Нигматуллина, 1983; 1984]. «Методология комплексного изучения художественного творчества» дигән икенче китабында Йолдыз Галимҗан кызы матур әдәбиятка прогноз бирүнең ике аспектын аерып күрсәтә [Нигматуллина, 1983, с. 65–69]. Беренчесе – башка функцияләр системасында әдәбиятның прогноз бирү функциясен өйрәнү, икенчесе – өстенлекле структура – эстетик идеалны аерып чыгару нигезендә сәнгать үсешен фаразлау. Беренче аспектта эстетик идеал матур әдәбият әсәренең структура ясагыч принцибын тәшкил итә, икенче аспектта язучы – әсәр – укучы системасын оештыра. «Являясь высшим критерием идейной и эстетической оценки действительности, эстетический идеал содержит в своей структуре представление о родовой мере вещей. В рамках этой меры и осуществляется прогноз в художественной литературе» [Нигматуллина, 1983, с. 68].

1983 елның маенда «Әдәбиятта һәм сәнгатьтә сәнгатьлелек критерие» дип аталган фәнни конференциядә сәнгать әсәренең *ихтимал тотылу табигатен* прогнозлау һәм өйрәнү проблемасы көн тәртибеннән алына. Бу – уртак эштә аеруча мөһим вакыйга булып тора. Әлеге конференциянең максаты төрле югары уку йортлары галимнәре өчен сәнгатьне күп функциялелеккә ия һәм диалог процессында тормышка ашырыла торган катлаулы система буларак өйрәнү концепциясен эшләүдән гыйбарәт иде. Сәнгатьлелек критерие эстетик

идеалны тормышка ашыру, әсәрне оештыруның системалы принцибы буларак, шулай ук аның «потенциаль эчтәлеген» тудыручы һәм укучы буыннар диалогында «сәнгать әсәренең ихтимал тотылган табигатен» булдыручы ихтимал тотылган процесс итеп каралган [Нигматуллина, 1984, с. 6–7]. Эстетик идеалның ролен аңлауда яңалык әнә шул булды. Теоретик мәсьәләнең катлаулы булуы барлык катнашучыларның докладларына карата зур кызыксыну уятты. Чөнки аларда фольклор, әдәбият, сынлы һәм гамәли сәнгать, музыка, театрдагы сәнгатьлелек һәм диалогик мөнәсәбәтләргә хас төрлелек чагылыш тапкан иде. Мөгаен, чын мәгънәсендә алга китеш һәм катлаулы проблематикага күчеш (1990 елларда әлеге юнәлеш җитәкчесенең хезмәтләре шуңа багышлана) шул вакытта булгандыр. Сәнгати үсешкә тарихи-типологик һәм тарихи-функциональ якын килүләрне берләштерү, сәнгать әсәрен диалогик планда аңлау, аның бүгенге укучыга гына түгел, ә киләчәккә юнәлгәнлеген өйрәнү математик ихтимал тотылганлык теориясен һәм ихтимал тотылган анализ ысулларын куллануга (мәсәлән, прогноз модельләрен төзүгә) сәбәп булды. Шулай итеп, мәдәниятнең интегратив көчләрен өйрәнүнең төп шарты барлыкка килде.

Системалы анализ методологиясенә багышланган өченче китабында («Комплексное исследование художественного творчества») [Нигматуллина, 1990] Йолдыз Галимҗан кызы прогноз бирү проблемалары өстендәге унъеллык эш тәҗрибәсен гомумиләштерде һәм аерым әсәрне дә, аерым язучы иҗатын да, фольклор, әдәбият һәм башка сәнгать төрләренең жанр һәм стиль үсешен дә фараз итеп анализлауның конкрет юлларын һәм ысулларын күрсәтте [Нигматуллина, 1990, с. 58–59, 134]. Китапта әсәр системасындагы эчке трансформацияләрнең төрле вариантлары прогнозлы картографияләү ысулы нигезендә карала. Й.Г. Нигъмәтуллина раславынча, теләсә нинди сәнгати системаның эчке хәрәкәтчәнлеге ихтимал тотылган үзгәреш параметрларына һәм тәртип параметрларына ия, анда «бердәм нигезне, әһәмиятле үзгәрүчәнлек инвариантын» табарга кирәк, аңа таянып, әдәбият һәм башка сәнгать процесслары турында фараз кылырга мөмкин [Нигматуллина, 1990, с. 138].

Методология үсешенең һәр этабы бик тә мөһим һәм кирәкле була, акрынлап эзлекле рәвештә сәнгати процесс үсешен яңача аңлауның нигез ташлары салына.

Бу вакытта ил тормышында зур социаль борылыш күзәтелә. Прогноз бирү проблемаларына мөнәсәбәт үзгәрәме соң? Бу – әлеге юнәлештә эшләгән һәркемнең тормышында бик авыр чор була. Коллектив монография авторларының күбесе үзара хезмәттәшлек итүдән баш тарта һәм мөстәкыйль эшләүгә өстенлек бирә. Әмма социаль системада 1990 еллар башында күзәтелгән җитди үзгәрешләр әдәбиятка һәм сәнгатькә прогноз аша якын килүнең дөрес булуын исбатлый, алар аны кире какмый. Социум, ягъни «прогнозлау фоны» үзгәрә, ә классик әдәбият әсәрләренең системалы бердәмлеге һәм аларны укуда «мөмкинлекләр җилпәзәсе», эстетик идеалның киләчәккә

юнәлгәнлеге, киресенчә, әле оешмаган, билгесез, социаль чынбарлык фонында ачыграк кабул ителә башлый. Әдәби процесс катлаулана, нәкышь теле үзгәрә. Проза, поэзия һәм драматургиядә барлыкка килгән постмодернистик әсәрләр җәмгыятьнең җимерелүе турындагы реалистик һәм хәтта натуралистик очерклар һәм драмалар белән тигезләшә, күңел ачуга корылган бульвар әдәбияты агымы билгеләнә, балалар өчен басмалар күбәя. 2000 еллар башына кадәр әдәби процесс акрынлап катлаулана һәм байый бара, ә әдәбият һәм сәнгать белемнәрендә, сәнгати мәдәниятне өйрәнүдә ихтимал тотылган прогноз бирү ысулларын куллану актуальлеген югалтмый, дип әйтә алабыз. Йолдыз Галимҗан кызы сүзләре белән әйткәндә, тупланган белемнәр безнең һөнәри тәҗрибәгә «рәсемгә төшерелеп», аналитик инвариантлар сыйфатында компактлы рәвештә килеп керде һәм алга таба тикшеренүләрдә файдаланылды.

2004 елда Й.Г. Нигъмәтуллина юнәлеш тарихына багышланган китапта сәнгати иҗатны системалы, комплекслы тикшерү тәҗрибәсен гомумиләштергәннән соң, тормыш бер урында гына тормаганлыктан, тукталып калырга ярамавын исбатлый. Теоретик һәм методологик яктан гомумиләштерүнең яңа дәрәҗәсенә күтәрелүдә чираттагы адым синергетикага күчүдән гыйбарәт була.

Йолдыз Галимҗан кызы прогнозлау объектларын синергетик аспектта карауның мөмкин булган перспективасы турында алданрак – 1990 елда язган иде: «При изучении качественного скачка (в процессе развития сложной системы) важно уточнение самого «механизма» перехода детерминированного процесса в вероятностный и обратно – рождение из неопределённости новой меры. Стремление решить этот вопрос вызвало к жизни ряд новых научных дисциплин – теорию катастроф и синергетику. … В синергетике акцент сделан на роль управляющих параметров в качественных изменениях» [Нигматуллина, 1990, с. 129, 131]. Синергетика сәнгатьтә һәм мәдәнияттә үзлегеннән оештыру һәм үзлегеннән үсеш проблемаларын карауны, синергетик аспектны кулланудан сәнгать әсәренең күп дәрәҗәле системасына таба баруны, әдәби жанрлар һәм сәнгать төрләренең үзара тәэсир итешү системасында сыйфат үзгәрешләре инвариантларын эзләүне аңлата [Нигматуллина, 1990, с. 127–135]. Ул цивилизацияләрнең үзгәрүенә бәйле рәвештә, мантыйкка таянып, әдәбият үсешен һәм аларны китереп чыгарган мәдәниятләрне өйрәнүгә һәм чагыштыруга күчә.

«Типы культур и цивилизаций в историческом развитии татарской и русской литератур» [Нигматуллина, 1996] дигән җентекле хезмәтендә Й.Г. Нигъмәтуллина әдәби үсешнең катлаулы, аңлашылмаучан, каршылыклар һәм парадокслар белән тулы процессларын зур үлчәмнәр – «фикерләү тибы», «мәдәният тибы», «цивилизация тибы» категорияләре призмасы аша анализлый. Бу категорияләр әдәби һәм мәдәни үсешнең үзлегеннән оешу системасында «тәртип параметрларын» билгеләүче детерминантлар буларак карала.

Әдәби әсәрләр һәм хәтта татар һәм рус әдәбиятындагы жанр үзгәрешләре «азатлык элементлары» итеп карала, алар төрле һәм чагыштырмаслык булып күренә. Әмма алар гомуми процесска һәм тигезсез үсешкә ия цивилизацион процесс мизгелләре буларак кертелгән. Ләкин мондый күренешләрне охшаш булмаганнарда күрү һәм гомуми процессның мантыйгын ачу күпкә кызыклырак. Мәсәлән, китап авторы төрле милли әдәбиятларның үсеш үзенчәлекләрен күрсәтеп, төрле вакытта мәдәниятнең яңа төренә күчешләрне чагыштыра. XVIII гасыр рус классицизмында (ул әсәрләрдә ныклы мантыйкка корылган бәйләнешләргә омтылган синтаксик мәдәният төренә керә) милли әдәбият формалашу этабында мәдәниятне европалаштыруга күчеш күзәтелә. Тарихка мөрәҗәгать итү һәм традициягә кушылу зур кыйммәт санала, трагедия жанры «монументаль-тарихи стиль» традициясенә кушылып тирәнәя, шуның белән авторлар жанрның максималь яңгырашына ирешәләр [Нигматуллина, 1990, с. 100]. XIX гасыр башында татар әдәбиятында да эстетик аңны европалаштыруга күчеш күзәтелә, әмма бу синтаксик мәдәният тибына түгел, ә капма-каршы асемантик һәм асинтаксик типка күчү була, һәм бу аерым язучыларның эстетик аңы үзгәрүгә йогынты ясый [Нигматуллина, 1990, с. 101]. Кешенең табигый, антропологик асылы төп кыйммәт булып кала. Шуңа күрә бу күчеш парадокс аша гамәлгә ашырыла: татар әдәбиятында мәгърифәтчелек идеаллары мөселман мәдәнияте традицияләре белән органик рәвештә кушыла [Нигматуллина, 1990, с. 102]. Охшаш күренешләрнең синхрон булмаган үсешен анализлау үрнәге әдәбият тарихында калыплашкан карашларның кыю рәвештә яңадан каралуы турында сөйли. Шул рәвешле, монография авторы IX гасырдан алып XX гасырга кадәр татар һәм рус әдәбияты үсешенең биш этабын, алар арасындагы бәйләнешне күрсәтә. Һәр аерым бүлектә этап үзенчәлекләрен билгеләгән мәдәният параметрлары карала. Нәтиҗәдә, милли әдәбиятларның конкрет юллары билгеләнеп, бердәм үсеш процессының катлаулы картинасы барлыкка килә.

Системалы-комплекслы юнәлеш тарихында бу тарихи-типологик тикшеренүнең нәтиҗәләре турында Й.Г. Нигъмәтуллина болай дип яза: «На основе рассмотренного материала сделаны выводы о том, что типы культур татарской и русской литератур совпадали в периоды Волжской Булгарии и Киевской Руси (переходный тип культуры); на всех этапах средневековья (семантико-синтаксический тип культуры) и в литературе социалистического реализма. На других же этапах – этапе становления национальной литературы (в XVIII веке русской, в XIX веке татарской), а также в начале XX века по типу культуры татарская и русская литературы значительно расходились [Нигматуллина, 2004, с. 157]. Мәдәниятләрнең төрләре туры килгәндә, үсеш процесслары охшаш булган, әмма алар аерымланса, һәр әдәбият үзенең кабатланмас юлын эзләгән. Димәк, монографиядә татар әдәбиятының рус әдәбияты белән диалогта объектив үсеш процессы яктыртылган.

Монографиянең прогнозлы анализ тәҗрибәсенә таянган методологиясе, процессның системалы бәйләнешләрен һәм яшерен тенденцияләрен күрергә мөмкинлек биреп, компаративистика мөмкинлекләрен шактый киңәйтә.

Й.Г. Нигъмәтуллинаның татар әдәбияты һәм нәкышендәге модернизм һәм авангардизмга багышланган ике монографиясе аеруча игътибарга лаек. Алар элеккеге эшләрнең катлаулы методологик нигезләре белән бәйләнмәгән дә кебек, әмма, һичшиксез, «урта мәдәният» проблемасы белән бәйле тикшеренүләрнең чираттагы этабына әзерлекне тәэмин итәләр.

«Запоздалый модернизм» в татарской литературе и изобразительном искусстве» [Нигматуллина, 2002] монографиясендә Россия һәм Көнбатыш Европа мәдәниятләре диалогы фонында Татарстан язучылары һәм рәссамнарының модернистик сәнгате телен формалаштыру процессы күзәтелә. Автор әлеге сәнгати күренешнең табигатен аңлау максатын куя: «Запоздалым он воспринимается потому, что полнокровное его развитие в татарском искусстве происходит лишь в 1970–1980-е годы, хотя возник он ещё в начале XX века (символизм Дардменда, Х. Такташа, футуризм А.Кутуя, имажинизм К. Наджми; модернистские тенденции в живописи Б. Урманче, Ф. Тагирова), «блеснул» на миг, не успев оформиться как автономное художественное течение, обладающее самостоятельной эстетической ценностью…» [Нигматуллина, 2002, с. 13–15]. XX гасыр башында «ялтыраган модернизм очкыны» һәм аның 1970 еллар ахырындагы нык үсеш алган формасы арасындагы бәйләнешне Й.Г. Нигъмәтуллина «идеяләр романтизмы»ның мәдәни парадигмасы белән бәйли, аның оригинальлеге һәм катлаулылыгы «Типы культур и цивилизаций…» монографиясендә бәян ителә [Нигматуллина, 1996, с. 110, 123]. Автор фикеренчә, «Романтизм идей» возрождается в конце XX века с доминированием философского содержания и стимулирует подъём «национального самосознания в духе новых требований эпохи» [Нигматуллина, 2002, с. 15]. Монографиядә модернистик тенденцияләрнең оригинальлеге генә түгел, ә милли мәдәният формалашу процессындагы әһәмияте дә ассызыклана.

Татар әдәбиятында һәм нәкышендә «соңга калган модернизм»ның фәлсәфи эчтәлеге этник үзбилгеләнү процессында милли тарих һәм мәдәниятне яңадан төшенү белән бәйле: «не менее важную роль играет и желание понять место своего народа в общей истории человечества, а также ответить на глобальные вопросы: человек и история, человек и космос, цивилизация и природа, цивилизация и духовная жизнь общества и т.д.» [Нигматуллина, 2002, с. 15]. XX гасыр рус һәм Европа модернистик сәнгатенең семиотик системасы белән чагыштыру өчен «гомуми нигез» барлыкка китереп, Йолдыз Галимҗан кызы татар мәдәниятендә бу проблемаларны аңлау үзенчәлеген семиотик планда күрсәтә. Модернизмда нәкышь һәм әдәбият теле абстрактлаша, универсальлеккә омтыла, кешелек сәнгате теле булып

әверелә һәм шуңа күрә борынгы лабиринт һәм арабеска символларын үзләштерә, борынгы һәм хәзерге фикерләүне бәйләүче, шулай ук Җирдә кешенең антропологик яшәү мәгънәсен тапшыручы архетип һәм мифологемалардан файдалана [Нигматуллина, 2002, с. 90–110].

Автор нәкышь һәм әдәбиятның сәнгати теле аермалары проблемасын Ю.М. Лотманның семиотик эквивалентлар теориясе нигезендә хәл итә. Шуңа охшаш фәлсәфи позицияләр сүзтамга һәм символларны текстта үтәли эзлеклелектә кулланган әдәбияттагыча түгел, ә бәлки нәкышьнең «дискрет булмаган» пространство телендә башкача чагылдырыла. Аларда эчтәлек төрлечә тапшырыла, дөнья төрлечә модельләштерелә, әмма чын кеше кичерешләре һәм дөньяны аңлау мәдәният хәтерендә сакланган эчке тәрҗемәләр системасына таяна [Нигматуллина, 2002, с. 111–112]. Шуның нигезендә мәгънәләрне тәрҗемә итү өчен нәкышь һәм әдәбият арасында эквивалентлар эзләү китә.

Й.Г. Нигъмәтуллина яңа сәнгати тел формалаштыру процессының, Татарстан рәссамнары һәм язучылары яклаган әхлакый һәм эстетик кыйммәтләрнең бердәмлеген исбатлады. Европа һәм рус сәнгатеннән аермалы буларак, биредә модернистик стильләр реализм белән синтезлана. Синтез процессында татар милли традицияләренә хас стильләр яки стиль тенденцияләре өстенлек итә: келәм туку, халык уенчыклары, шәмаил сәнгатендәге садәлек, декоративизм традицияләре, шулай ук реаль дөнья күренешләре һәм предметларының илаһи нурланышы турындагы мөселман сәнгате идеяләре [Нигматуллина, 2002, с. 160]. Шул ук вакытта модернизм белән бәйле һәм Европа сәнгатендә зур әһәмияткә ия булган постмодернизм татар сәнгатендә фрагментар рәвештә, «аерым алымнар дәрәҗәсендә» генә чагылыш таба [Нигматуллина, 2002, с. 163].

«Запоздалый модернизм» монографиясе татар әдәбияты һәм сәнгатендә зур әһәмияткә ия була, чөнки өйрәнелә торган процесс XXI гасыр дөнья мәдәниятендәге глобаль үзгәрешләр күзлегеннән «әдәбият һәм сәнгать эволюциясе алгоритмнары алышыну» контекстында карала. Бу үзгәрешләр исә әлеге алгоритмнарның Шәрык һәм Гареб мәдәниятләре диалогына яңа яссылыкта кертелүгә бәйле.

Алдагы, күләме буенча зур булмаган «ТатАвангард и современный цивилизационный процесс» [Нигматуллина, 2011] хезмәтендә Й.Г. Нигъмәтуллина дөньяга яңа караш һәм яңа нәкышь теле барлыкка килү процессында иҗади шәхес һәм рәссам индивидуальлегенең ролен ассызыклый.

Йолдыз Галимҗан кызы тарафыннан эшләнгән концепция буенча, мәдәни һәм цивилизацион үсеш процесслары бер-берсенә туры килми. «Типы культур и цивилизаций…» [Нигматуллина, 1996] монографиясендә дәлилләнгәнчә, бер цивилизация эчендә берничә мәдәният төре бергә яши ала. Бу фикер хәзерге динамик цивилизацияне аңлау өчен аеруча актуаль. Цивилизация локаль мәдәниятләрнең төп (адаптив һәм иҗади) функцияләре туры килү аркасында

тотрыклылыгын саклый. Шулай да һәр мәдәният, үзлегеннән оешкан катлаулы система буларак, шактый дәрәҗәдә билгесез һәм тотрыксыз була. Мәдәниятне нинди эчке процесс тотрыклы итә соң? Й.Г. Нигъмәтуллина фаразлавынча, бу – «урта мәдәният». Терминны фәнгә, мәдәниятнең үзәк зонасын билгеләү өчен, үзенең «Цивилизации. Универсалии и самобытность» (М.: Наука, 2002) китабында Б.С. Ерасов кертә. Үзәк зона төп кыйммәтләрне саклый һәм мәдәни конфликтларга китерә торган чик-каршылыкларны юкка чыгара, әмма «урта мәдәният» семиотик система буларак аңланган мәдәниятнең үзәге белән туры килми. «Урта мәдәният» мәдәни традицияләрнең гомумкешелек кыйммәтләре нигезен сакларга һәм интеграцияләргә ярдәм итә һәм «тәртип параметры» да булып тора.

«ТатАвангард и современный цивилизационный процесс» китабында автор XXI гасыр башында Татарстанда «урта мәдәният» функциясен авангардчы рәссамнар һәм аларның «Тамга», «Чыңгызхан» кебек иҗади берләшмәләре башкарган, дигән гипотезаны алга куя. Рәссамнар мифологик тамырлы милли сәнгать кодларын кулланып, яңа сәнгать теле тудыралар, хат-төргәкләрдә («Хәбәр») идеяне образлы чагылдыруның яңа формаларын булдыралар, вакытның борынгыдан бүгенгегә хәрәкәтен «Тәгәрмәч» арт-проектында гәүдәләндерәләр.

Җирдә кешелекнең иминлеге кебек глобаль проблемаларны чагылдырган, ТатАвангард рәссамнары иҗатында кабатланган инвариант темаларны аерып күрсәтү аларның хәзерге мәдәнияткә йогынтысы турында тулы картина булдырырга мөмкинлек бирде. Болар – яшәү мәгънәсе, дөньяда бердәмлек югалу; кешеләрнең эчке дөньясының чорлар бәйләнешен символлаштырган борынгы мифологик образлар белән бәйләнешы; кешенең галәм көченә төшенүе темалары.

Бу темаларның образлы чагылышы борынгы архетипларны куллану, мифларны аңлату, кеше һәм чиксез космос мөнәсәбәтләрен символик рәвештә гәүдәләндерү белән бәйле. Шәрык мәдәни кыйммәтләренең хәзерге цивилизация үсеше өчен зур әһәмияткә ия булуы турындагы аларны берләштерүче идея дә төрлечә белдерелгән.

Х. Шәрипов, М. Хаҗиев, В. Петров (Праски Витти), Х. Латыйпов, Н. Байбурин, Н. Латфуллин, И. Ханов, Л. Әхмәтов иҗатында сәнгать теленә һәм дөньяны индивидуаль күзаллауга җентекле анализ төрле-төрле сәнгати ачышларның биниһая зур картинасын тудыра, шул ук вакытта «урта мәдәният» күренешенең аерым катлаулылыгын, күпкырлылыгын ача. Бу очракта соңгысы этник кабатланмаучанлык һәм халык сәнгате хәтере үзенчәлекләрен саклаган Евразия үзаңы үзенчәлекләрен гәүдәләндерә. Й.Г. Нигъмәтуллина ТатАвангард сәнгатенең «урта мәдәният» составында актив эшләвен оста күрсәтә, чөнки бу сәнгать дөньяның яңартылган картинасын цивилизация үсешенең бер өлеше буларак аңлауны стимуллаштыруда зур гомумиләштерү көченә ия.

«Урта мәдәният»не алга таба да аерым рәссамнар иҗаты аша борынгыдан алып безнең көннәргә килеп җиткән традицияләрнең

төрле вакыт катламнарын берләштергән, дөньяда яшәгән төрле халыкларның образлы күзаллауларын үзләштергән, сәнгать телен оештырган, үзлегеннән идарә ителгән процесс буларак аңлау өчен бу тикшеренүнең әһәмияте гаять зур булган. Бу процессның киләчәккә юнәлдерелгәнлеге һәм үсеш потенциалына ия булуы бик яхшы билгеләнгән.

«Урта мәдәният»нең структур үзенчәлекләре һәм процессуальлеге проблемалары өстендә эшне дәвам иттерү нәтиҗәсендә бу категориянең төрле төр һәм жанрларның, шулай ук бердәм мәдәният системасында әдәбият һәм сәнгатькә хас вакыт катламнарының ролен яңача күрергә мөмкин булган. «Запоздалый модернизм» в татарской литературе и изобразительном искусстве» монографиясе концепциясендә Й.Г. Нигъмәтуллина XX гасыр дәвамында «семиосферада» әдәбият һәм сәнгать телләренең үзара бәйләнешен күрсәтү өчен мәдәнияттә үзәк һәм периферия мөнәсәбәтләренең семиотик теориясен нигезле куллана [Нигматуллина, 2002, с. 16, 111–112]. Ләкин мәдәни кыйммәтләрнең югала баруына, юкка чыгуына каршы торырлык көч бармы? дигән сорау ачык кала.

Йолдыз Галимҗан кызы фикеренчә (ул төрле сәнгать төрләрендә «урта мәдәният»нең чагылышы турында беренче коллектив җыентыкта урын алган «Культура как примиритель» мәкаләсендә белдерелгән), «урта мәдәният»нең йогынтысы үсеш процессында каршылыкларны «алып ташлауга» (Гегель буенча), яки каршылыкларны «саклауга» (философ Нисида Китаро буенча) нигезләнгән һәм бу процессларны бергә карарга кирәк [Нигматуллина, 2013, с. 12–14]. «В обоих вариантах речь идёт о развитии на основе противоречий и о развитии новых качеств. По «западному» варианту феномен эмерджентности (переход в новое качество) возникает за счёт актуализации потенциального содержания предыдущего состояния системы в процессе «отрицания отрицания», по «восточному» – в результате включённости явления в систему универсального взаимодействия между отдельным и общим» [Нигматуллина, 2013, с. 14]. Әлеге функцияләр ярдәмендә «урта мәдәният», мәдәният хаоска тартылганда, тәртип параметрларын «кертә, шул ук вакытта Й.Г. Нигъмәтуллина аны мәдәниятне синергетик аспектта тикшергәндә «сәер аттрактор» буларак карый [Нигматуллина, 2013, с. 18]. Мәдәни үсешнең катлаулы процессларын синергетик аспектта ничек тикшерергә, шулай ук әдәби әсәрләрне өйрәнү мөмкинлекләрен ничек анализларга? Бу мәсьәләләр югарыда әйтелгән берничә хезмәттә күтәрелгән [Нигматуллина, 1988; 1990; 2008].

«Урта мәдәният»нең синтезлау роле үзенчәлекләрен өйрәнү әдәбият, театр, музыка белгечләренең «Между гармонией и дисгармонией» җыентыгына кертелгән мәкаләләрендә, рәссамнарның аерым чыгышларында билгеләнгән.

Алга таба Й.Г. Нигъмәтуллина инвариант төшенчәләр эзләүдә тагын да катлаулырак бурычлар куя. Алар ярдәмендә «урта мәдә-

ният» билгеләрен ачыклау һәм характерлап бирү, тану, башкача әйткәндә, фән дөньясына әлеге катлаулы күренешнең «визит карточкасы»н тәкъдим итү мөмкинлеге ачыла. Чираттагы мәкаләләр җыентыгының эчтәлеге «урталык» күренешенең эчке мантыйгы һәм структур инвариант буларак бинар һәм тринитар диалектика проблемалары тирәсендә формалаша. Әлеге идея Й.Г. Нигъмәтуллинаның «Срединная культура: диалог бинарного и тринитарного мышления» мәкаләсендә нигезләнә һәм үстерелә. «Урта мәдәният» логик-семантик аспектта карала, «мәгънә мантыйгы»ның төрле фәнни концепцияләре күзлегеннән мәгънә ясау тенденцияләре аерып чыгарыла [Нигматуллина, 2019, с. 3]. Бу фәндә яңа сүз, әле тәмамланмаган, әмма кызыклы перспективалы теориянең бер өлеше була.

«Урта мәдәният»нең яшерен механизмнарын өйрәнү һәм интегратив иҗат көче ярдәмендә кешелекне берләштерү өчен аның потенциаль мөмкинлекләрен ачыклау дәвам итәчәк, бу мәсьәлә беркайчан да актуальлеген югалтмаячак.

Йолдыз Галимҗан кызының фән юлы катлаулы һәм уникаль, бу юлда халыкара масштабта танылу алган галим шәхесенең бөтен катлаулылыгы һәм тиңдәшсезлеге чагыла. Компромиссызлык, үҗәтлек һәм фәнни даирәгә таләпчәнлеге, зур һәм кечкенә бәхәсләрдә гаделлеге аның фикерләү киңлеге белән бәйле. Галимә фәнни идеяләрне гадиләштерүгә һәм бозуга нык каршы тора. Фәндә шундый катгый, таләпчән булуы белән бергә ул бик тә көче күңелле, игелекле, кунакчыл, якты, ачык кеше иде. Аның исеме һәм шәхесе барлык дусларына, укучыларына, иҗат кешеләренә яктылык, өмет бүләк итә һәм максатчанлык үрнәге булып тора иде.

КФУның атказанган профессоры, ТАССРның һәм РСФСРның атказанган фән эшлеклесе Й.Г. Нигъмәтуллинаның үзе тарафыннан төзелгән «Путь научных поисков» дип исемләнгән фәнни басмалары исемлегендә 75 хезмәт, шулай ук фәнгә керткән өлеше турында 40 мәкалә һәм бәяләмә бар. Аның фикере һәрдаим киләчәккә юнәлтелгән һәм танып белү теориясенең вакыттан тыш үлчәмнәре белән тоташкан. Әгәр без Йолдыз Галимҗан кызы Нигъмәтуллина сызган юлдан баруыбызны дәвам итсәк, ул һәрчак безнең арада булыр.

Әдәбият

Нигматуллина Ю.Г. Национальное своеобразие эстетического идеала. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1970. 210 с.

Нигматуллина Ю.Г. Национальное своеобразие эстетического идеала: автореф. дис. ... д-ра филол. наук (10.647 – теория литературы). Баку, 1971. 48 с.

Нигматуллина Ю.Г. Методология комплексного изучения художественного произведения. Ч. 1. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1976. 108 с.

Нигматуллина Ю.Г. Комплексный метод и проблема прогнозирования // Проблема комплексности изучения художественного творчества: доклады Межвузовской науч. конф., проведенной Казанской базовой группой Комиссии комплексного изучения художественного творчества Научного совета по истории мировой культуры АН СССР 14–16 мая 1980 г. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1980. С. 4–13.

Нигматуллина Ю.Г. Методология комплексного изучения художественного творчества. Ч. 2. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1983. 104 с.

Нигматуллина Ю.Г. Вероятностное моделирование в художественном творчестве и критерии художественности в литературе, искусстве (В свете содружества наук) // Критерий художественности в литературе и искусстве / науч. редактор Ю.Г. Нигматуллина. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1984. С. 3–13.

Нигматуллина Ю.Г. Критерии выбора методов прогнозирования // Поиск методов прогнозирования литературы и искусства / науч. ред. проф. Ю.Г. Нигматуллина. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1988. С. 7–25.

Нигматуллина Ю.Г. Комплексное исследование художественного творчества: проблемы прогнозирования. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1990. 150 с.

Нигматуллина Ю.Г. Типы культур и цивилизаций в историческом развитии татарской и русской литератур. Казань: Фэн, 1996. 191 с.

Нигматуллина Ю.Г. «Запоздалый модернизм» в татарской литературе и изобразительном искусстве. Казань: Фэн, 2002. 175 с.

Нигматуллина Ю.Г. Системно-комплексное исследование художественного творчества: История научного направления в Казанском университете. Казань: Фэн, 2004. 250 с.

Нигматуллина Ю.Г. Синергетический аспект в исследовании художественного творчества. Казань: Фэн, 2008. 89 с.

Нигматуллина Ю.Г. ТатАвангард и современный цивилизационный процесс. Казань: Фэн, 2011. 68 с.

Нигматуллина Ю.Г. Культура как примиритель. // Между дисгармонией и гармонией: Проблемы «срединной культуры» / науч. ред. проф. Ю.Г. Нигматуллина. Казань: Фэн, 2013. С. 3–35.

Нигматуллина Ю.Г. «Срединная культура»: Диалог бинарного и тринитарного мышления // Срединная культура. Горизонты исследования: аспекты и методы: сб. ст. / науч. ред. Ю.Г. Нигматуллина. М: Перо, 2019. С. 4–36.

Психология процессов художественного творчества: Материалы симпозиума по методологическим проблемам изучения процессов художественного творчества» / под ред. В.В. Иванова. Л: Наука, 1980.

Содружество наук и тайны творчества» / под ред. Б.С. Мейлаха. М.: Наука, 1968.

Художественное творчество: Вопросы комплексного изучения / под ред. Б.С. Мейлаха. Л.: Наука, 1983.

Данилова Ирина Леонидовна,
филология фәннәре докторы,
Гётеборг университеты, Телләр һәм әдәбиятлар
институты (Швеция)